

ХЎЖАЛИК ЮРИТИШ СУБЪЕКТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТЎҒРИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11392929>

Гайбуллаев Рахим Муродович

ТДИУ СФ “Молия, солиқ ва банк иши” кафедраси мудури, и.ф.д.

Алиқулов Элмурод Шовқиддин ўғли

ТДИУ СФ магистранти

Аннотация

Мақолада корхоналар бухгалтерия ҳисобини ташкил этишининг асосий тамойиллари ва умумий талаблари, шунингдек, ҳисоб сиёсатини шакллантириш хусусиятлари кўриб чиқилади. Бухгалтерия ҳисоби бўйича ишларни ташкил этишининг асосий босқичлари корхоналар томонидан қўлланиладиган солиққа тортиш тизимлари, соддалаштирилган солиққа тортиш тизимини қўлаш хусусиятлари ва у билан боғлиқ бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган усулини, шунингдек ҳуқуқий меъёрлар билан белгиланган талабларни ҳисобга олган ҳолда корхоналарга берилган имкониятлар доирасида кўриб чиқилади. Корхоналарда ҳисоб сиёсати қисмларга ажратилган ҳолда шакллантирилиши тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар

бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, ҳисоб сиёсати, ички назорат, солиқ тизими, корхона, ишни ташкил этиш босқичлари, бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси.

Мамлакат хўжалик юритиш субъектларида бухгалтерия ҳисобини яхшилаш мақсадида бир катор ўзгаришлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, стандарт ва янги талаблар ишлаб чиқилди, бошқарув тузилмалари такомиллаштирилди. Ўз навбатида мамлакатимиз корхона ва ташкилотларида уларни янада ривожланиши ҳамда турли тармоқ хўжалик юритиш субъектларида янги иш ўринлари яратиш асосида аҳолининг бандлик даражасини ошириш, бу соҳа фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар сонининг кўпайиши ҳамда уларда бухгалтерия ҳисоб ва ҳисоботини халқаро стандартлар талаби асосида ташкил этиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Мазкур вазифаларнинг самарали бажарилиши эса корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш, халқаро стандартлар асосида бухгалтерия ҳисобини юритишни, молиявий

ҳисоб ва ҳисоботини ишлаб чиқишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Маълумки, бугунги кунда бухгалтерия ҳисоби хўжалик юритиш субъектларида бошқариш жараёни самарадорлигига таъсир этувчи етакчи омиллардан бири ҳисобланади. ▯

Бу борада катор тадқиқотчи-олимлар ўз изланишларида келтириб ўтганларидек, “Бухгалтерия ҳисоби барча хўжалик операцияларни яхлит, узлуксиз, ҳужжатлар асосида ҳисобга олиш йўли билан бухгалтерия ахборотларини йиғиш, қайд этиш ва умумлаштиришнинг тартибга солинган тизимидан, шунингдек унинг асосида молиявий ва бошқа ҳисоботларни тузишдан иборат”[1].

Бухгалтерия ҳисоби кишилик жамияти ривожланиши, унинг фаолият юритиш тартиби билан бевосита боғлиқдир. Америкалик соҳа олимлари профессорлар Б. Нидлз, Х. Андерсон ва амалиётчи-бухгалтер Д. Колдуэлларнинг фикрича: “Бухгалтерия ҳисоби хўжалик фаолияти билан бошқарув қарорларини қабул қилувчи кишилар ўртасида алоқа боғловчи восита бўлиб ҳисобланади”[2]. Бухгалтерия ҳисобининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи жамият тарраққиёти, ижтимоий соҳадаги ўзгаришлар билан узвий боғлиқ бўлган. Фарб олимлари М.Р. Мэтьюс ва Х.Б. Перералар ўз дарсликларида ижтимоий тараққиёт ва бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги алоқани қуйидагича асослаганлар: “... ижтимоий соҳадаги ўзгаришлар бухгалтерия ҳисоби асосий омилига айланган бўлса, ўз навбатида, ижтимоий ўзгаришлар ҳам бухгалтерия ҳисоби ривожланиши билан узвий боғлиқдир”[3].

Ўзбекистонлик соҳа олими, профессор М. Остонакуловнинг дарслигида ҳам жамият ҳаёти ва бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги алоқалар ўз аксини топган: “Жамият ҳаётини асоси моддий неъматлар ишлаб чиқариш бўлгани учун ҳам кишиларнинг ижтимоий ҳаётида содир бўлаётган ходисаларни кузатиш, жамиятда бор бўлган меҳнат қуроли ва меҳнат буюмларини, шунингдек, меҳнат жараёнларини ҳисобга олиш мақсадида ҳисобдан фойдаланилган”[4]. Россиялик таниқли олим, профессор В.Ф.Палий бухгалтерия ҳисобининг предметини қуйидагича таърифлайди: “... бухгалтерия ҳисобининг предмети корхона фаолиятига маблағ сифатида киритилган капитал, унинг қўпайиши ёки камайиши билан боғлиқ жараёнлардан иборат”[5]. Гарвард университетининг (АҚШ) профессорлари Р.Энтони ва Дж. Рисларнинг дарслигида бухгалтерия ҳисобининг мазмуни қуйидагича ифодаланган: бухгалтерия ҳисоби - “...бу ахборотлардан

фойдаланувчилар томонидан асосли баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш мақсадида иқтисодий ахборотларни аниқлаш, ўлчаш ва узатиш жараёнидир” [6].

Ёки бошқа тадқиқотчи таъкидлаганидек, “Ҳар қандай корхона фаолиятининг ажралмас қисми бўлган бухгалтерия ҳисоби ташкилот фаолиятини башорат қилиш ва юзага келиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдини олиш имконини беради” [7].

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисоби тизими нафақат субъектнинг иқтисодий аҳволи тўғрисида ишончли маълумот беради, балки молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш имконини берадиган ҳисобот давридаги маблағларнинг ҳаракатини ҳам акс эттиради. Маълумотларни тизимлаштириш ва амалга оширилган барча хўжалик операциялари тўғрисида маълумот бериш орқали бухгалтерия ҳисоби уларнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолаш ва ташкилот фаолиятининг Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан тасдиқланган нормалар ва стандартларга мувофиқлигини назорат қилиш имконини беради.

Бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил этиш корхона учун жуда муҳимдир, чунки бухгалтерия ҳисоби тўғри юритилмаса, бу эртами-кечми солиқларни тўлаш билан боғлиқ муаммоларга олиб келади, бу эса солиқ органлари томонидан корхонага жарима солишга олиб келади. Бундан ташқари, ташкилотда ички назоратнинг заиф тизими моддий бойликларнинг талон-тароҳ қилиниши (ўғирланиши) ва бунинг натижасида йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Бу ўринда бухгалтерия ҳисобининг асосий босқичларига риоя қилиш жуда муҳимдир:

1. Бирламчи кузатув. Ушбу босқичда корхонанинг аллақачон амалга оширилган хўжалик фаолияти ва уларнинг алоҳида хўжалик операцияларига бўлинишининг таҳлил қилинади, уларни тугатиш вақти, харажатларни ўлчаш ва мазмуни аниқланади.

2. Операцияларни ҳужжатлаштириш. Ушбу босқич тугалланган хўжалик операцияларини акс эттирувчи бирламчи ҳужжатларни шакллантириш ва рўйхатдан ўтказишни назарда тутати: квитанциялар, счёта-фактуралар, ҳисоблар ва бошқалар.

3. Хўжалик юритиш фаолият фактларининг жорий гуруҳланиши. Ушбу босқичда барча яратилган маълумотлар тегишли маълумотлар базалари ва китобларда акс эттирилади. Операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби ҳисоб

регистрларига танланган бухгалтерия ҳисоби шаклига мувофиқ киритиладиган икки ёқлама ёзув усули ёрдамида амалга оширилади.

4. Хўжалик фаолият фактларини якуний умумлаштириш. Ўбунинг учун жорий бухгалтерия маълумотлари асосида мазкур босқичда хўжалик фаолияти фактларини якуний умумлаштириш амалга оширилади, молиявий ҳисоботлар тузилади ва улар корхонанинг маълум бир даврдаги фаолиятини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизимини бир йил, ярим йил, чораклик бўлинишида умумлаштиради. Бундай ҳисоботларга мисоллар: баланс, даромадлар тўғрисидаги ҳисобот, ўз капиталидаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисобот ва бошқалардир.

5. Молиявий ҳисоботларни таҳлил қилиш. Ушбу босқичда корхонанинг иқтисодий фаолиятини таҳлил қилиш тақдим этилган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот маълумотлари асосида амалга оширилади. Ушбу якуний босқич жуда муҳим, чунки айнан шу босқичда корхона юзага келиши мумкин бўлган хатарларни аниқлаши, давом этаётган операцияларнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолаши, келажак давр учун прогнозни тузиши ва ҳақозолар кўзда тутилади.

Юқоридаги барча босқичлар бухгалтерия ҳисобини ташкил қилади ва уларга риоя қилиш корхона фаолиятини ташкил этиш учун жуда муҳимдир.

Шундай қилиб, корхонанинг молиявий муаффақияти ва ходимлар билан боғлиқ молиявий тўқислик тўғридан-тўғри бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқ бўлиб, бу асосан унинг мамлакатимизда қонун билан белгиланган асосий талабларга мувофиқлиги билан белгиланади. 2016 йил 13 апрелдаги Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида (янги таҳрири)” Қонунига кўра:

1. Мол-мулк, мажбуриятлар ва хўжалик операцияларининг бухгалтерия ҳисоби Ўзбекистон Республикаси миллий валютаси – сўмда амалга оширилади.

2. Корхонага тегишли бўлган мол-мулк ташкилот таассуруфидаги бошқа бошқа юридик шахсларнинг мол-мулкидан алоҳида ҳисобга олинади.

3. Бухгалтерия ҳисоби ташкилот томонидан юридик шахс сифатида рўйхатга олинган пайтдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда қайта ташкил этилгунга қадар ёки тугатилгунга қадар доимий равишда юритилади.

4. Корхона мол-мулк, мажбуриятлар ва хўжалик операцияларининг бухгалтерия ҳисобини ўзаро боғлиқ бўлган ҳисобларнинг ишчи режасига

киритилган бухгалтерия ҳисоблари счетларига икки ёқлама ёзув орқали олиб боради.

Бу аналитик ҳисоб маълумотлари синтетик бухгалтерия ҳисобларининг айланмаси ва қолдиқларига мос келиши керак.

5. Барча хўжалик операциялари ва инвентаризация натижалари ҳеч қандай камчилик ва истисноларсиз бухгалтерия ҳисобларида ўз вақтида рўйхатга олинishi керак.

6. Ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисобида жорий ишлаб чиқариш харажатлари нва капитал кўйилмалар алоҳида ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, юқоридаги барча талаблар ҳар қандай корхона фаолиятини ташкил этиш учун зарур бўлган "пойдевор" бўлиб, уларга риоя қилмасдан, бухгалтерия ҳисобини юритиш имконсиз бўлиб қолади.

Ўрганишлар шуни кўрсатадики, республикамизда фаолият юритаётган барча корхоналарда турли даражадаги ҳисоб юритиш сиёсати ишлаб чиқилган. Аммо уларни мукамал деб бўлмайди ҳамда улар тўлиқ равишда бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари (БҲХС) талабларига мувофиқлаштирилмаган. Бугунги кунда ҳисоб сиёсатини шакллантириш борасида ягона бўлиб турган ҳужжат «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» номли 1-сонли бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС) ҳисобланади. Халқаро миқёсда «Ҳисоб сиёсатлари, ҳисоблаб чиқилган баҳолардаги ўзгариш ва хатолар» номли 8-сонли бухгалтерия ҳисоби халқаро стандарти (БҲХС) ҳисобланади[8]. Шунингдек, таъкидлаб ўтиш жоизки, халқаро стандартда нафақат ҳисоб сиёсатини шакллантириш, балки ҳисоблаб чиқилган баҳолардаги ўзгариш ва хатолар ҳақида маълумотларни акс эттириш бўйича ҳам умумий тавсифлар берилган, аммо бу миллий корхоналар амалиётида инобатга олинмаган. Шунингдек, корхоналар фаолиятида ҳисоб юритиш сиёсати уларни сифат ва мазмуни бўйича кўйилган талаблар етарли даражада эмаслиги ва иқтисодийтимизни модернизация қилиш шароитида ҳисобдаги ўзгаришларга мос равишда тузилмаётганлиги кузатилмоқда. Шундай қилиб, ҳисоб сиёсати корхоналардаги молиявий ҳисобни тўғри ташкил этиш, кўрсатилаётган хизматлар таннархини ўз вақтида аниқлаш ва самарали бошқарув қарорларини қабул қилишда, пул маблағлари тушуми, хизмат сафари харажатлари ва бошқа юридик жиҳатдан вужудга келган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўз вақтида ҳисоби юритилишида зарурий дастаклардан бирига айланади.

Корхоналарда ҳисоб сиёсати куйидаги уч қисмга ажратилган ҳолда шакллантирилиши мақсадга мувофиқ деб топилган:

- молиявий ҳисобнинг ҳисоб объектлари тан олиш, ўлчаш ва ҳисоб рақамларида акс эттиришнинг танлаб олинган усуллари ифодаловчи ҳолатларни кўрсатишни, услубий жиҳатларини баланс ва ҳисоботнинг бошқа шакллари ҳар бир элементи бўйича ифодалаш;

- молиявий ҳисобни юритиш техникаси, бунда молиявий ҳисобни юритиш учун зарур бўлган ишчи счётлар режасини, ҳисоб регистрларини счётларга бириктирилишини, ҳужжатлар шакллари аълбомини, инвентаризацияни ўтказиш муддатлари ва тартибини, замонавий компьютерлар ва бошқа ташкилий техника воситалари, уларни қўллаш учун зарур бўлган классификатор ва кодлаштиришларни киритиш;

- молиявий ҳисобни ташкил қилиш бухгалтерия ишини танлаб олинган ташкилий шаклини, молиявий ҳисоби хизмати ходимлари меҳнатини ташкил қилиш усулини, функционал мажбуриятларни бухгалтерлар ўртасида тақсимлашнинг танланган вариантини, ҳужжатлар айланишининг ташкил қилинишини, бухгалтерия ҳисоби хизмати раҳбарининг тайинланиши, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини кўрсатиш.

Шундай қилиб, корхоналарда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва юритишнинг кўриб чиқилган хусусиятлари корхона раҳбарларига юзага келаётган муаммоларни ҳал этишда, бўлажак мутахассисларга эса ўз фаолият доирасини аниқлашда ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Қонуни: «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида (янги таҳрири)». 2016 йил 13 апрель.

2. Нидлз Б. и др. Принципы бухгалтерского учета / Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл: Пер. с англ./ Под ред. Я.В. Соколова. -М: Финансы и статистика, 2003, с.13.

3. Мэтьюс М.Р. Перера, М.Х.Б. Теория бухгалтерского учета. Учебник./ Пер. с англ./ Под ред. Я.В. Соколова. И. А. Смирновой.- М: Аудит, ЮНИТИ, 1999, с.65

4. Остонакулов М. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. Дарслик. Иккинчи нашр.-Т: «Iqtisod-moliya », 2007, 5-б.

5. Палий В.Ф. Теория бухгалтерского учета: современные проблемы.- М: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2007, с.11.

6. Энтони Р. , Рис Дж. Учет: ситуации и примеры: Пер. с англ./ Под ред. и с предслов. А.М.Петрачкова -М: Финансы и статистика, 1996,с. 16.

7. Тхагапсо М.Б., Узленко Е.А. Система сбалансированных показателей как инструмент оценки эффективности деятельности организации и решения стратегических задач // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2019. - № 9. - С. 194-197.

8. БҲҲС 8 «Ҳисоб сиёсатлари, ҳисоблаб чиқилган баҳолардаги ўзгаришлар ва хатолар». 2012 йил 1 январ. Материалы X Международной научно-практической конференции. Отв. редактор А.А. Бурмистрова [и др.]. Тамбов, 2021. Издательство: Издательский дом "Державинский".

9. Murodovich GR., I Hassan. (2023). Improvement of Accounting and Audit of Financial Results in Business Entities. Finland International Scientific Journal of Education, 4, 1586-1592.

10. Гайбуллаев Р.М., X Иштурдиев (2023) ХҲЖАЛИК ЮРИТИШ СУБЪЕКТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИ ВА АУДИТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World of Science, 4, 345-351.

11. Murodovich GR. (2023). Participation of Small Business and Private Entrepreneurship in the Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan Creating and Developing the Environment. Academic Journal Incorporations, 8, 21.

12. Murodovich GR, BS Ziyadullaevna. (2023). Prospects for Use of Digital Information Technologies in Accounting. American Journal of Social and Humanitarian Research, 12, 244-253.

13. РМ Гайбуллаев. (2022). БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИДА РАҚАМЛИ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. JOURNAL OF ECONOMICS, FINANCE AND INNOVATION, 2, 51-67.

14. РМ Гайбуллаев, Д Тоштемиров. (2023). ХИЗМАТ КЎРСАТИШ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ. SO 'NGI ILMİY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 6, 58-65.

15. РМ Гайбуллаев, И Наримов. (2023). КИЧИК КОРХОНАЛАР ХҲЖАЛИК ФАОЛИЯТИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ, МУАММОЛАРИ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. SO 'NGI ILMİY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 6, 75-83.

16. РМ Гайбуллаев., X Анваров. (2023). МАЖБУРИЯТЛАР БЎЙИЧА ҲИСОБЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИГА УСЛУБИЙ ЁНДОШИШЛАР. SO 'NGI ILMİY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 6, 109-117.

17. РМ Гайбуллаев., Қ Хуршид. (2023). КОРХОНАЛАР БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБЛАРИНИНГ СОЛИҚ ҲИСОБЛАРИ БИЛАН ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВИ МАСАЛАЛАРИ. SO 'NGI ILMİY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 6, 66-74.

18. GR Murodovich. (2023). CHARACTERISTICS OF ORGANIZING ACCOUNTING IN SERVICE ENTERPRISES. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 1, 50-54.

19. GR Murodovich. (2023). OF BUSINESS ACCOUNTS WITH TAX ACCOUNTS. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 1, 36-41.

20. GR Murodovich. (2023). Accounts on Liabilities and Methodological Approaches to Their Analysis. International Journal of Education, Social Science & Humanities, 1, 15-19.